

УДК 347.682

Андрій Гриняк,

доктор юридичних наук,

старший науковий співробітник,

учений секретар НДІ приватного права і підприємництва

імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ СПАДКОВОГО ДОГОВОРУ

У статті акцентується увага на питаннях правової природи спадкового договору, а саме на дискусіях щодо заперечення договору як такого, що обмежує цивільну правоздатність і є спробою позбавити окремих спадкоємців права на обов'язкову частку у спадщині; односторонності чи двосторонності цього договору, його місця в структурі ЦК України.

Ключові слова: спадкові правовідносини, спадковий договір, обов'язкова частка спадщини, набувач, відчужувач, спадкування за заповітом, спадкування за законом.

У Цивільному кодексі України з'явився новий інститут спадкових правовідносин — спадковий договір. Це новий для нашої правової системи цивільно-правовий договір, оскільки він не був передбачений ні Цивільним кодексом УРСР 1922 р., ні Цивільним кодексом УРСР 1963 р., ні іншими законодавчими актами в галузі регулювання спадкових відносин. Ще на стадії обговорення проекту ЦК України цей інститут викликав суперечливе ставлення науковців до нього. Серйозні теоретичні розбіжності виникли між фахівцями з приводу правової природи спадкового договору, його співвідношення з інститутом обов'язкової частки у спадщині тощо.

Спадковий договір має давнє історичне коріння, але як один із способів спадкування. Він відомий з часів рецепції римського приватного права. В сучасних правових системах теж відомими є різні види договорів про спадкування. Договори про спадкування досить детально, однак неоднозначно, регламентуються законодавствами держав—учасниць ЄС. Так, Цивільний кодекс Угорщини передбачає договори про спадкування і дарування на випадок смерті. За договором про спадкування спадкодавець зобов'язується призначити іншу договірну сторону своїм спадкоємцем за надане йому утримання або несення позитивних періодичних платежів. Цивільне право Швейцарії пе-

редбачає два види заповідальних розпоряджень: заповіт як односторонній правочин, через який спадкодавець в установленій законом формі виражає свою волю щодо належного йому майна на випадок своєї смерті; розпорядження може бути зробленим з аналогічною метою в договірному порядку шляхом укладення спадкодавцем договору про спадкування з іншою особою [1]. Німецьке цивільне уложення присвячує договорам про спадкування цілий розділ (статті 2274—2302), розглядаючи його як окремий, самостійний вид спадкування. Відповідно до ст. 2290 Німецького цивільного уложення договір про спадкування може бути укладено лише перед судом або нотаріусом за одночасної присутності двох сторін. Змінити або скасувати його можна лише за згодою сторін. Після смерті однієї зі сторін договір про спадкування не може бути скасовано [2]. Водночас договори спадкування не отримали поширення у Франції, оскільки, як вважається, вони обмежують волю спадкодавця і не дозволяють скасувати раніше прийняте рішення [3].

Згідно зі ст. 1302 ЦК України спадковий договір — це договір, за яким одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача) і у разі смерті останнього набуває право власності на його майно. Слід зазначити, що ця договірна конструкція

дістала неоднозначну характеристику в науковій літературі: заперечення договору як такого, що обмежує цивільну правоздатність і є спробою позбавити окремих спадкоємців права на обов'язкову частку у спадщині. В обґрунтування цієї позиції Т. П. Коваленко наводить аргументи, що спадковий договір обмежує можливість відчужувача розпоряджатися за життя своїм майном, визначеним у договорі, та позбавляє його права розпорядження майном на випадок смерті через складення заповіту [4]. На нашу думку, з такою позицією навряд чи можна погодитися. Зокрема, позитивно ставлячись до нового інституту, Є. І. Фурса зазначає, що розширення прав громадян є цілком природним явищем, коли це положення узгоджується із духом чинного законодавства і при цьому не порушує права інших осіб. Крім того, на думку автора, необхідно враховувати реальність прав на речі, оскільки право власності на річ може мати обмеження, визначені у законі або у договорі. І тут йдеться про обмеження не правоздатності, а лише кількості майна, що може залишитися у спадщину після смерті громадянина [5]. В. В. Васильченко також вважає, що під обмеження цивільної правоздатності можна безпідставно підвести, наприклад, такі інститути, як застава нерухомого майна (іпотека) або ті самі речові права на чуже майно, які теж обмежують певні правомочності власника [6]. З. В. Ромовська, опонуючи авторам, які заперечують легітимність спадкового договору, зазначає, що спадковий договір не позбавляє особу цивільної правоздатності. Право на обов'язкову частку не може виникнути до моменту смерті спадкодавця. До цього часу може існувати лише надія на одержання цієї частки, яка може зникнути у зв'язку з укладенням не лише спадкового договору, а й договорів дарування, купівлі-продажу чи довічного утримання [7]. Таким чином, спадковий договір дійсно не дозволяє відчужувачу розпоряджатися (продавати, дарувати тощо) майном, що становить його предмет. Однак аж ніяк не позбавляє особу цивільної правоздатності, оскільки відчужувач виражає свою волю на укладення такого договору, а натомість отримує право вимагати виконання своїх розпоряджень, які, звичай-

но ж, не повинні суперечити чинному законодавству та моральним засадам суспільства.

У ст. 1303 ЦК України закріплено перелік суб'єктів спадкового договору. Сторонами спадкового договору є відчужувач і набувач. Відчужувачем може бути одна або кілька фізичних осіб — подружжя, один з подружжя або інша особа. Використання законодавцем у ч. 1 ст. 1303 ЦК словосполучення «або інша особа» нашою думкою, що йдеться про будь-яку особу (як фізичну, так і юридичну) як учасника цивільних відносин. Однак при детальному аналізі норм гл. 90 ЦК стає зрозуміло, що момент виникнення права власності у набувача тісно пов'язаний із моментом смерті відчужувача. Тобто у даному випадку маються на увазі не всі учасники цивільних відносин, передбачені ст. 2 ЦК України, а саме фізична особа, що наділена всім обсягом дієздатності. Набувачами за спадковим договором можуть виступати фізичні або юридичні особи. При укладенні спадкового договору набувач, якщо він є спадкоємцем за заповітом або за законом, не втрачає права на успадкування у тій частці майна, яка не була зазначена у спадковому договорі.

Останнім часом на сторінках юридичної літератури жваво обговорюється питання щодо одно- чи двосторонності цього договору. Одні автори вважають, що спадковий договір — це консенсуальний, двосторонній і оплатний договір, який відповідно до ст. 1304 ЦК України вимагає обов'язкового нотаріального посвідчення [8]. Інші ж вчені вважають, що спадковий договір є одностороннім, адже «з моменту укладення договору в набувача виникають обов'язки вчинити певні дії в інтересах відчужувача, а відчужувач має право вимагати виконання дій, передбачених договором» [9]. Так, на думку З. В. Ромовської, спадковий договір, будучи двостороннім правочином, одночасно є одностороннім договором. Відчужувач у спадковому договорі не має обов'язків — це пояснюється особливістю даного інституту [10; 11].

Зважаючи на різнобічність думок, відображених у літературі щодо цього питання, необхідно відзначити, що питання про односторонність чи двосторонність будь-

якого договору, яке, на перший погляд, видається простим, вимагає більш ретельного наукового осмислення. Насамперед, це питання має вирішуватись з урахуванням наявності чи відсутності у сторін взаємних прав та обов'язків, висновки про які не варто робити лише із аналізу його легального визначення. Саме тому при детальному аналізі не лише законодавчого визначення спадкового договору, а всіх норм гл. 90 ЦК стає зрозуміло, що спадковий договір необхідно розглядати як договір двосторонньо зобов'язуючий, оскільки цей правочин являє собою погоджені дії двох сторін, обтяжені обов'язками. Набувач, крім прав (право власності на майно відчужувача, право вимагати розірвання договору в разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача), має ще й обов'язки (виконувати розпорядження відчужувача і вчинити певну дію майнового або немайнового характеру). На відчужувача, крім належних йому прав (робити певні розпорядження, вимагати від набувача вчинення визначених умовами договору дій майнового або немайнового характеру), покладаються ще й обов'язки (обов'язок не відчужувати майно, визначене спадковим договором, обов'язок забезпечити схоронність цього майна та належного ставлення до нього).

Ще один аргумент на користь двосторонності спадкового договору міститься в ст. 1308 ЦК. Відповідно до ст. 1308 ЦК України спадковий договір може бути розірваний судом на вимогу відчужувача у разі невиконання набувачем його розпоряджень або на вимогу набувача у разі неможливості виконання ним розпоряджень відчужувача. Слід зазначити, що й в одному, і в іншому випадку розірвання спадкового договору можливе лише у судовому порядку. Саме суд має встановити факт порушення спадкового договору або неможливість його виконання. Таким чином, у силу ознаки двосторонності спадковий договір не можна скасувати або змінити в односторонньому порядку за життя відчужувача, як це має місце при заповіті.

Разом із тим, це і відплатний договір, оскільки у набувача виникає обов'язок вчинити певну дію майнового або немайнового характеру в обмін на майно відчу-

жувача. В юридичній літературі пропонуються різні підходи щодо критеріїв поділу договорів на відплатні та безвідплатні. Так, одні вчені відплатними вважають такі договори, за якими встановлюється отримання кожною стороною певної компенсації, а безвідплатними — договори, які не передбачають такої компенсації [12]. На думку ж інших авторів, відплатним є договір, у якому кожна зі сторін має майновий інтерес, а безвідплатним — договір в інтересах виключно однієї сторони [13]. На нашу думку, поділ договорів на відплатні та безвідплатні повинен здійснюватись за ознаками наявності чи відсутності у договорі зустрічного задоволення. За цією ознакою спадковий договір відрізняється від заповіту, який є безоплатним правочином.

Наступним дискусійним питанням, яке на сьогодні залишається невирішеним, є місце спадкового договору в кн. 6 ЦК України. Насамперед, необхідно з'ясувати наступне: із спадкового договору виникають зобов'язальні чи спадкові правовідносини? Норми кн. 6 ЦК України передбачають два види спадкування: спадкування за заповітом та спадкування за законом. Тобто спірною є теза, що спадковий договір може розглядатися як один з можливих видів спадкування. Відповідно до ст. 1303 ЦК сторони спадкового договору іменуються відчужувачем і набувачем, а не спадкоємцем і спадкодавцем. Саме визначення спадкового договору є досить схожим із визначенням окремих договорів (ренти, довічного утримання). Таким чином, із легального визначення спадкового договору прослідковується саме зобов'язальний характер цих відносин. На нашу думку, саме тому і залишається дискусійним питання про структурне місце спадкового договору: залишення його в кн. 6 ЦК чи розміщення його в кн. 5 ЦК України, а саме після договорів довічного утримання і ренти.

Проаналізуємо позиції та міркування інших вчених, які досліджували дане питання. В. В. Васильченко висловлює думку, що все ж правильним є закріплення цього інституту саме в системі спадкового права [14]. Ю. О. Заїка висловлює протилежну позицію, де вказує на необхідність змінити легальну назву цього договору і

розмістити його після договорів довічного утримання і ренти, розглядаючи як самостійний договір у системі цивільного права. На підтвердження своєї позиції автором наводяться наступні аргументи. По-перше, якщо спадковий договір не належить до видів спадкування, то відсутні підстави для відведення йому місця серед норм, які регламентують спадкові правовідносини. По-друге, за своїм змістом спадковий договір передбачає набуття певних прав і обов'язків ще за життя відчужувача, що суперечить правовій природі спадкування, оскільки набуття і здійснення спадкових прав можливе лише за неодмінної умови — смерті спадкодавця. По-третє, виконання спадкового договору після смерті відчужувача за певних обставин може бути досить проблематичним, оскільки відсутній правовий механізм його реалізації. По-четверте, існування інституту спадкового договору в такій редакції не може не суперечити основним засадам інституту необхідних спадкоємців, які набувають право на обов'язкову частку спадщини незалежно від змісту заповіту [15].

У даному випадку аргументи Ю. О. Заїки видаються переконливими, адже, дійсно, спадковий договір є особливим видом зобов'язальних правовідносин. Відносини між відчужувачем та набувачем за договором є зобов'язальними за своєю природою. Однак сутність спадкового договору тісно переплітається з відносинами спадкування (як і шлюбний договір, який розміщений у СК України, однак за своєю природою є цивільно-правовим). Оскільки норми ЦК України, що регулюють відносини, які виникають зі спадкового договору, вже розміщені в кн. 6 ЦК, то, на нашу думку, немає необхідності у такому їх «переміщенні», адже це навряд чи вплине на ефективність правового регулювання.

Істотні особливості має спадковий договір за участю подружжя. Згідно зі ст. 1304 ЦК України спадковий договір укладається у письмовій формі і підлягає нотаріальному посвідченню. У разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення спадкового договору він визнається нікчемним. Нотаріальна форма посвідчення договору має істотне юридичне значення. Так,

при посвідченні спадкового договору нотаріус накладає заборону на відчуження майна, чим досягається охорона прав та інтересів набувача. Отже, нотаріальна форма вчинення спадкового договору дає змогу найбільш адекватно, документально закріпити прояв волі сторін і тим самим забезпечити докази дійсної спрямованості їх намірів. Крім того, необхідно зазначити, що посвідчення спадкового договору має свої особливості. По-перше, якщо предметом договору є частка об'єкта нерухомого майна, що належить особам на праві спільної часткової власності, то не вимагається згоди інших співвласників, однак якщо договір укладається в інтересах одного із учасників спільної сумісної власності, то така згода є обов'язковою. По-друге, спадковий договір може бути укладений одним або обома із подружжя.

У цьому випадку предметом спадкового договору може бути майно, яке належить подружжю на праві спільної сумісної власності, а також майно, що є роздільною власністю будь-кого з них. Що стосується укладення спадкового договору подружжям, то тут слід врахувати, що при укладанні кожного правочину стосовно спільного майна подружжя, яка потребує нотаріальної форми, повинна бути письмова згода іншого з подружжя. Якщо договір було укладено без згоди другого з подружжя, це спричиняє його недійсність.

Спадковий договір може бути посвідченим без згоди другого з подружжя, якщо з правовстановлюючого документа, свідоцтва про шлюб та інших документів видно, що зазначене в ньому майно є не спільною, а роздільною власністю другого з подружжя, тобто набуто до реєстрації шлюбу, під час шлюбних відносин, але на умовах, що визначені в договірному порядку між подружжям, договором спадкування або на підставі спадкування, а також у випадках, коли останній не проживає за місцезнаходженням майна і місце проживання його невідоме. На підтвердження цієї обставини повинна бути подана копія рішення суду, яке набрало законної сили.

Разом з тим, може виникнути й інша ситуація, коли один із подружжя бажає укласти спадковий договір, а інший —

ні? У випадку, якщо подружжя як відчужувач не згодне із включенням спільно нажитого майна у спадковий договір або подружжя не дійшло згоди з приводу цього майна, то один з подружжя може у судовому порядку встановити свою частку в спільному майні і після цього укласти окремих спадковий договір. Також спадковим договором може бути встановлено, що в разі смерті одного з подружжя спадщина переходить до другого, а у випадку смерті другого з подружжя його майно лише тоді переходить до набувача за договором. Однак, як слушно зазначають С. Я. Фурса та Є. І. Фурса, ч. 2 ст. 1306 ЦК України треба сприймати щодо предмета спадкового договору, а не як поняття «спадщина», яке має інший зміст і не має відношення до спадкового договору [16].

За наявності шлюбного договору, у якому визначені права і обов'язки подружжя на майно, придбане як до шлюбу, так і під час останнього, отримане в дар або успадковане одним із подружжя, нотаріус при посвідченні спадкового договору зобов'язаний керуватися умова-

ми, визначеними шлюбним договором. Якщо відчужувачем при укладенні спадкового договору були порушені умови раніше укладеного шлюбного договору, то це є підставою для визнання договору недійсним.

Отже, в Цивільному кодексі України з'явився новий інститут спадкових правовідносин — спадковий договір. Це порівняно новий для нашої правової системи цивільно-правовий інститут, оскільки він не був передбачений ні Цивільним кодексом УРСР 1922 р., ні Цивільним кодексом УРСР 1963 р., ні іншими законодавчими актами в галузі регулювання спадкових відносин. І, як засвідчують перші кроки його наукового аналізу та осмислення, правова природа спадкового договору, його місце в цивільному праві, із включення його в тканину норм ЦК України, стали предметом різнобічних наукових дискусій, що в подальшому повинні сприяти становленню інституту спадкового договору та позитивному застосуванню його норм у судовій та нотаріальній практиці України.

ПРИМІТКИ

1. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно-правовое исследование / под ред. В. В. Залесского. — М. : НОРМА, 1999. — С. 533, 545.
2. Гражданское уложение Германии / пер. с нем. ; науч. ред. А. Л. Маковский [и др.]. — М. : Волтерс Клувер, 2004. — С. 556—557.
3. Гражданское и торговое право капиталистических государств : учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Междунар. отношения, 1993. — С. 536.
4. Цивільне право України / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. — Кн. 2. — С. 634.
5. Фурса С. Я. Спадкове право. Теорія і практика : навч. посіб. / С. Я. Фурса, Є. І. Фурса. — К. : Атіка, 2002. — С. 204, 207.
6. Васильченко В. В. Юридична сутність інституту спадкового договору та його місце в системі цивільного права / В. В. Васильченко // Право України. — 2003. — № 7. — С. 138, 140.
7. Цивільний кодекс України : наук.-практ. ком. / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К. : Істина, 2004. — С. 874, 964—965.
8. Заїка Ю. О. Спадкове право в Україні: Становлення і розвиток : монографія. — 2-ге вид. / Ю. О. Заїка. — К. : КНТ, 2007. — С. 139, 144.
9. Цивільний кодекс України : наук.-практ. ком. / за ред. розробників проекту Цивільного кодексу України. — К.: Істина, 2004. — С. 874.
10. Ромовская З. В. Проблемы наследственного договора / З. В. Ромовская // Юридическая практика. — 2003. — № 44. — С. 16.
11. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : у 2 т. / за відп. ред. О. В. Дзери (кер. авт. кол.), Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. — К. : Юрінком Інтер, 2005. — Т. II. — С. 1071.
12. Брагинский М. И. Договорное право. Общие положения / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. — М. : Статут, 1997. — С. 308.
13. Новицкий И. Б. Общее учение об обязательстве / И. Б. Новицкий, Л. А. Лунц. — М. : Юриздат, 1950. — С. 130.

14. Васильченко В. В. Зазнач. праця. — С. 140.
15. Заїка Ю. О. Зазнач. праця. — С. 144.
16. Спадковий договір. — К. : Видавець Фурса С. Я., 2007. — С. 15.

Гриняк Андрей. Дискуссионные вопросы правовой природы наследственного договора.

В статье акцентируется внимание на вопросах правовой природы наследственного договора, а именно на дискуссиях об: отрицании договора как такового, что ограничивает гражданскую правоспособность и является попыткой лишить отдельных наследников права на обязательную долю в наследстве; односторонности или двусторонности этого договора, его места в структуре ГК Украины.

Ключевые слова: наследственные правоотношения, наследственный договор, обязательная доля наследства, приобретатель, отчуждатель, наследование по завещанию, наследование по закону.

Grynyak Andriy. Discussions about the legal nature of the contract of inheritance.

The article focuses on the issue of the legal nature of the contract of inheritance, namely the discussions on: the negation of the contract itself, which limits civil capacity and is an attempt to relieve some of heirs entitled to a compulsory share of inheritance; unilateralism or dvostoronnosti this contract, its place in the structure of the Civil Code of Ukraine.

Key words: hereditary relationship, hereditary contract mandatory share of the inheritance, purchaser, testamentary succession, inheritance by law.